

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.3.13

Andrii YashchukORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2251-0688>*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine***THE FIRST STAGE OF THE SOVIET NON-CONTROL MUNICIPAL HERALDRY CREATION IN THE SOUTHERN UKRAINE (1967-1971)****Андрій Ящук***Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна***ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РАДЯНСЬКОГО СТИХІЙНОГО МІСЬКОГО ГЕРБОТВОРЕННЯ У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (1967-1971 рр.).**

The article considers the peculiarities of the first stage of non-control creating process of Soviet municipal heraldry in Ukraine based on the municipal heraldry created during 1967-1971 in the historical and cultural region of the Southern Ukraine. This process took place in the absence of heraldic legislation and uniform methodological approaches for the creation and use of coats of arms. It was found, that the Soviet coats of arms of this period were rather poorly for historical heraldry. Instead, the created coats of arms reflected the foundations of state ideology rather than symbolizing a single city. Most of the city coats of arms created during 1967-1971 had a monotonous color scheme, based on the colors of the Ukrainian SSR's flag. Only coats of arms of Odesa and Sevastopol presented as exceptions to this rule. The thematic directions of the newly created municipal heraldry and groups of charges in the coats of arms of the region are determined.

Keywords: heraldry, municipal heraldry, Soviet municipal heraldry, coat of arms, Southern Ukraine.

Історія радянської міської геральдики в Україні на сьогоднішній день залишається недостатньо вивченою – і як окремого явища, і як сукупності створених у радянський період гербів. В основі даної тенденції лежить дві головні причини – недостатність розробки джерельної бази та особливості методологічного підходу до розгляду радянської геральдики загалом. Осмислення радянської геральдики як антигеральдики має під собою вагому історичну основу – процес радянського міського герботворення 1960-х – 1980-х років проходив стихійно, герби створювались переважно без урахування основних правил геральдики та несли символіку пов'язану майже виключно з державною ідеологією. Разом з тим, становлення сучасної системи української міської геральдики проходило як процес подолання радянського спадку в історії нашої держави та відродження історичних гербів міст України. Закономірним наслідком цього стала підвищена увага до вивчення історичної геральдики та дослідження радянських «гербів» за залишковим принципом. У результаті, «радянська геральдика» в цілому на сьогоднішній день вважається окремим явищем в історії міської геральдики України, проте стан її дослідження об'єктивно залишається недостатнім – особливо його регіональний аспект. У даній статті ми б хотіли звернути увагу на дану проблему та висвітлити процес становлення радянської міської геральдики протягом 1967 – 1971 рр. на окремому прикладі, взявши за предмет розгляду один історико-культурний регіон – Південну Україну (у межах тогочасних Запорізької, Кримської, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей).

З описаних вище причин історіографія питання південноукраїнської радянської міської геральдики досить скромна. Затверджені за радянського періоду міські знаки південних областей України згадувались в наукових дослідженнях та науково-популярних публікаціях переважно побіжно. Протягом радянського періоду власне наукових публікацій, які б розглядали південноукраїнську міську геральдику хоча би у якості прикладів створено не було. На цей час припадає лише ряд науково-популярних публікацій, серед яких можна виділити брошуру В.В. Румянцевої, яка у контексті загальних процесів радянського герботворення в Україні згадує

герби Запоріжжя, Миколаєва, Одеси, Севастополя, Феодосії та Херсона¹. Загалом брошура характеризується некритичним описом новоприйнятих за радянської влади гербів та може становити лише джерелознавчий інтерес. Наукове осмислення радянського герботворення розпочалося вже у сучасній українській історіографії. Так, А.Б. Ірчило у своїй монографії «Українська міська геральдика» описав загальну схему історичного розвитку української міської геральдики від XIV до кінця XX ст., зокрема проаналізувавши особливості радянського герботворення в Україні. Стихійне герботворення радянського періоду автор розподіляє на два умовних етапи: початковий, що охоплює 1967-1972 рр., який розпочався з масового створення гербів до святкування 50-річчя приходу більшовиків до влади (Жовтневої революції) та завершився з наростанням політичної реакції в УРСР; та ювілейного герботворення 1970-х – 1980-х років, підчас якого затвердження гербів приурочувалось переважно до ювілейних дат з історії міст.

Важливе місце в історіографії досліджень радянського стихійного герботворення займає доробок Я.О. Іщенко. У кількох її джерелознавчих статтях розглядаються такі тематичні напрями, як фах авторів гербів 1960-х – 1980-х років², використання у гербах цього періоду військової символіки³ та загалом елементів історичних гербів⁴. У наведених публікаціях радянські герби деяких південноукраїнських міст (Запоріжжя, Каховка, Нова Каховка, Вилкове, Одеса, Ялта, Феодосія, Миколаїв, Рені) наводяться у якості прикладів; окрім цього Я.О. Іщенко належить стаття, у якій предметом розгляду автор взяла саме геральдику Південної України, порівнявши радянські герби міст Одеської, Миколаївської, Херсонської та Запорізької областей з їх історичними попередниками⁵. Загалом її статті розглядають радянські міські герби, як історичні джерела з точки зору загальноукраїнського процесу герботворення, не враховуючи можливі регіональні особливості. Також Я.О. Іщенко належить публікація раніше невідомих документів з особистого архіву академіка П.Т. Тронька, які свідчать про намагання партійно-радянського керівництва напередодні 1967 р. підготувати законодавчу основу для радянського герботворення в Україні⁶.

Найбільшим внеском Я.О. Іщенко у дослідження радянської геральдики в Україні загалом, стала її дисертація – джерелознавче дослідження символіки та емблематики у міських гербах України 1960-х – 1980-х років. У змістовних розділах дисертації герби міст розглядаються за тим само принципом, як і у згаданих вище статтях – за тематикою зображень, за авторством, за співвіднесенням з історичною геральдикою тощо, без виділення регіональної специфіки. Надважливою частиною роботи Я.О. Іщенко можна вважати зібраний нею та вміщений у додатках фактичний матеріал – відомості про створенні протягом періоду стихійного герботворення радянські міські герби. Щоправда, розміщенні у додатках радянські герби міст супроводжуються не оригінальними, а більш-менш приведеними до норм блазонування описами. За обсягом представленої інформації, додатки даної дисертації представляють найбільше опубліковане зібрання українських радянських гербів і становлять значний науковий інтерес.

Основними джерелами даної розвідки стали писемні джерела, меншою мірою – речові та архітектурні. До перших належать документи державних архівів Запорізької та Херсонської областей, опубліковані Я.О. Іщенко документи з особистого архіву академіка П.Т. Тронька та публікації місцевої періодичної преси Запорізької, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей; до других – значки із зображеннями затверджених гербів та зображення гербів на пам'ятках архітектури. Архівні документи переважно представлені рішеннями виконавчих комітетів та сесій міських рад щодо: проведення конкурсів, затвердження гербів, їх описів та правил використання. У місцевих газетах, що зазвичай виступали офіційними вісниками міської ради та міського комітету компартії, наводилась інформація про оголошення конкурсів на створення герба міста, підводились їхні підсумки та, власне, публікувались затверджені міські знаки.

¹ Рум'янцева, В. В. (1983) *Історія, карбована в гербах*. Київ: Знання УРСР.

² Іщенко, Я. О. (2004) Фах авторів міських гербів України 60-х-80-х рр. XX ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Число 11, 1, 133-146.

³ Іщенко, Я. О. (2002) Використання військової символіки у гербах українських міст 60-80-х років XX ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 7, 64-71.

⁴ Іщенко, Я. (2000) Використання історичної геральдичної спадщини в гербах радянської доби. *Історіографічні дослідження в Україні*, 10, 220-246.

⁵ Іщенко, Я. (1998) Порівняльний аналіз знакових систем історичних міських гербів та гербів радянської доби (на прикладі емблем міст Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської та Запорізької областей). *Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірка наукових праць*, II, 153-162.

⁶ Іщенко, Я. О. (2003) Нереалізовані геральдичні проекти 1960-х рр. *Український історичний журнал*, 6, 78-92.

Однією з ключових проблем дослідження радянських міських знаків є невідповідність їхніх описів правилам блазонування; відповідно часто за допомогою одного офіційного опису такого знаку неможливо точно відтворити його зображення. У таких умовах додаткового значення набувають будь-які джерела, що містять зображення міського герба, для радянського періоду найпоширенішим його типом були сувенірні значки. В окремих випадках ми залучали їх у якості допоміжного матеріалу для уточнення інформації писемних джерел.

Після встановлення влади більшовиків в Україні, міська геральдика зникає повністю, як явище. На сьогоднішній день відомо про дві спроби її централізованого відновлення радянською владою. Перша, підготовка якої велась у 1946-1947 рр., була пов'язана передусім з післявоєнною відбудовою і герби мислилися, в першу чергу, як архітектурно-декоративний елемент для оформлення відбудованих міст (не відкидаючи при цьому символічного навантаження гербів). Тому питанням міської геральдики на рівні республіки займалося Управління з питань архітектури¹.

Друга спроба відновити міську геральдику мала б стати частиною державних заходів до святкування у 1967 р. 50-річного ювілею встановлення влади більшовиків (Жовтневої революції). За змістом, вона мала на меті передусім очолити процес, що поступово наростав (інтерес до міської геральдики, поява нових гербів в інших містах СРСР тощо). Підготовлене у 1967 р. «Положення про герби міст, областей Української РСР» мало всі можливості закласти основи для системного та регульованого процесу герботворення, проте залишилося на стадії проекту. Цей момент, на нашу думку, надалі став ключовим. Згадані проекти залишилися лише в особистих документах академіка Т.П. Тронька, оскільки дане питання, з одного боку розглядалась на особистих зустрічах, з іншого – не отримала законодавчого закріплення, а отже і подальшого розвитку. У підсумку, процес творення міської геральдики в УРСР почався, не маючи ні достатніх методологічних основ (про що наголошували історики на нараді 1959 р.), ні законодавчої бази та центральної регулюючої установи, що могла б надати кваліфіковану підтримку. Оригінальність подальших подій – герботворення 1960-х – 1980-х років – полягала у тому, що процес отримав стихійний розвиток. Механізми послідовності створення герба міста виникали підчас самого процесу, так само як і правила їх складання, використання тощо.

Ідея щодо доцільності створення містом «нового радянського герба» стала звичною та підготувала суспільну думку до впровадження міських гербів, завдяки обговоренню в пресі та відновленню наукових досліджень геральдики та суміжних до неї дисциплін протягом 1960-х років. Проте, через провал спроби запровадження геральдичного законодавства в УРСР, сам процес залишився некерованим і позбавленим правової основи; брак фахових знань з геральдики суттєво позначився на якості міських знаків, які з'явилися протягом подальшого періоду. Створені переважно протягом 1960-80-х років герби виявилися складеними без єдиної цілісної системи, часто без урахування основних правил геральдики.

Через відсутність відповідного законодавства незрозумілим залишався і правовий статус новостворених гербів. Надалі при описі створених у даний період міських знаків ми будемо застосовувати два терміни на їх позначення: *герби* для знаків, офіційно затверджених органами міської влади (міською радою або її виконкомом) та *гербоїди*, для знаків, що при зовнішній подібності до герба та схожою сферою застосування (у наочній агітації, сувенірній продукції, на міських будівлях тощо) не мали офіційного затвердження. Такий, формально-правовий, підхід до термінології у даному випадку обумовлений неможливістю надійно оцінювати та класифікувати радянські міські знаки одразу за відповідністю правилам геральдики та за офіційним статусом, а також одночасним співіснуванням і використанням у житті міст регіону затверджених та незатверджених знаків.

Спираючись на підрахунки Я.О. Іщенко можна стверджувати, що за весь період радянського стихійного герботворення (1966-1991 рр.) загалом 175 українських міст створили власні герби та гербоїди; з них ми можемо виділити 31 місто, що належали до південних областей: Запорізької,

¹ Савчук, Ю. (1995) Неопублікований рукопис «Очерки истории городской геральдики на Украине» та його місце в історіографічній спадщині. *П'ята наукова геральдична конференція: збірник тез повідомлень та доповідей. (10-11 листопада 1995 р. м. Львів)*, 57-58; Гречило, А. (1996). Документи про складання ескізів гербів міст Української РСР у повоєнний час. *Україна в минулому*, 9, 214-216; Гречило, А. Б. (1998). *Українська міська геральдика*. Київ-Львів: Українське геральдичне товариство; Ящук, А. В. (2015). *Міська геральдика радянської України у проектах Управління у справах архітектури 1946-1947 рр. (за матеріалами ЦДАВО України)*. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*, 102 (11), 104-107.

Кримської, Миколаївської, Одеської та Херсонської¹. При цьому автор враховувала також: міста, які користувались лише гербоїдами, що не мали офіційного затвердження від міської влади та міста, герби яких були затвержені вже після остаточного розпаду СРСР, але до кінця 1991 р. Серед південних областей України до першої групи належать Джанкой, Євпаторія, Керч, Красноперекопськ і Старий Крим, а до другої – Очаків; без урахування їх, загальна кількість міст регіону, що створили свої герби протягом радянського періоду складає 25; з цієї кількості на початковий етап стихійного герботворення (1967-1971 рр.) припадає 11. З них до Запорізької області належало 1, Кримської – 4, Миколаївської – 1, Одеської – 2, Херсонської – 3.

Найбільш поширеним приводом для створення нового герба виступала ювілейна дата та пов'язані з нею заходи до святкування. Для «першої хвили» радянських гербів такою датою стали ювілеї 50-річчя приходу більшовиків до влади (Жовтневої революції) та заснування Української РСР – 1967 та 1969 рр. відповідно. Затвердження пізніших гербів зазвичай пов'язувалось з ювілейними датами з історії самих міст (річниці заснування, визволення від нацистських загарбників тощо). Протягом радянського періоду більшість міст регіону затверджували свій офіційний герб лише один раз, за винятком Нової Каховки, герб якої, прийнятий у вересні 1967 р., вже у червні 1968 р. був частково змінений та перезатверджений.

Процес стихійного герботворення у південному регіоні протікав так само, як і загалом по Україні. Його найбільша активність припадає на 1967-1971 рр., протягом яких сумарно було створено герби 11 міст регіону, з них для 7 – протягом 1967 р. Далі процес призупиняється і поновлюється вже з другої половини 1970-х рр., при цьому він перестає бути масовим – не більше двох міст на рік затверджують свої нові герби. Загалом, з 1976 по 1991 рр. радянські герби з'явилися ще у 14 південноукраїнських міст. Схожі тенденції характерні для УРСР загалом, описав А.Б. Ірчило: найбільш активний процес герботворення припадав на 1967-1972 рр., починаючи з 1970-х рр. він пішов на спад, герби почали створювати переважно до ювілейних дат, пов'язаних з історією міста².

Процес радянського герботворення виявився цілком відмінним від усього попереднього досвіду створення міських гербів у регіоні (як російського, так і румунського). Ключовою відмінністю стало перенесення всього процесу створення та затвердження герба до компетенції місцевої влади (якою були міські ради). Через це припинилась практика, характерна як для російського, так і для румунського міського герботворення у Південній Україні – централізованого затвердження гербів містам, здебільшого відповідно до їхнього статусу в адміністративно-територіальному устрої держави. Навіть попри плани (наявність яких передбачала попередні консультації з місцевою владою³) організованого створення у 1967 р. гербів для 9 міст, серед яких були Севастополь та південні обласні центри Запоріжжя та Одеса, першими у південному регіоні свої герби створили та затвердили не вони, а районні центри Ізмаїл та Нова Каховка.

Процес створення герба зазвичай проходив кілька етапів. Початком слугувало рішення виконкому міськради про початок конкурсу та створення журі. До складу останнього зазвичай входило три категорії представників: партійне та радянське керівництво міста (секретарі та завідувачий відділом пропаганди міськкому КПУ, голова міськвиконкому, його заступники або керівник відділу культури), почесні представники (почесні громадяни міста, ветерани війни та праці, керівники міських підприємств) та спеціалісти (архітектори, митці, історики). Після прийняття рішення виконкомом, про умови конкурсу та строк подачі робіт оголошувалось у місцевій пресі. По завершенню прийому проектів, найкращі роботи публікувались в пресі або виставлялись на загальний огляд у приміщенні міського палацу культури чи концертного залу. Наступним кроком журі обирало кращий ескіз для затвердження міськрадою, чи навпаки приймало рішення щодо продовження строків конкурсу. У фіналі ескіз, рекомендований журі як найкращий, виносився на затвердження виконкому або чергової сесії міськради та приймався у якості нового герба міста.

Унаслідок тогочасної загальної малої обізнаності в сфері геральдики, недоліками такого способу стало винесення проблеми створення герба на розгляд не стільки фахівців, як громадськості

¹ Іщенко, Я. О. (2006) *Символіка та емблематика міських гербів України 1960-1980-х років ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 214-221.

² Ірчило, А. Б. (1998) *Українська міська геральдика*. Київ-Львів: УГТ, 135-136.

³ Іщенко, Я. О. (2003) Нереалізовані геральдичні проекти 1960-х рр. *Український історичний журнал*, 6, 87.

міста загалом. При цьому основною частиною журі зазвичай були не фахівці, а міські керівники і господарники. Розглянемо, як на практиці проходив процес створення та затвердження герба на прикладі міста Нової Каховки, районного центру Херсонської області.

Нова Каховка – одне з наймолодших міст України, районний центр Херсонської області; статус та офіційну назву місто отримало у 1952 р. за наказом Президії Верховної Ради УРСР. Головним фактором появи нового міста стало спорудження Каховської гідроелектростанції та, в подальшому, завдання щодо її експлуатації. Поява міського герба у Нової Каховки була пов'язана з підготовкою до ювілею 50-річчя приходу до влади більшовиків (Жовтневої революції).

3 травня 1967 р. виконком міської ради Нової Каховки оголосив конкурс на кращі проекти герба та в'їзних знаків до міста. До складу журі ввійшли голова міськвиконкому (він же – голова журі), його заступник та завідувачі відділами культури і промисловості; перший секретар міськкому КПУ, завідувачий відділом пропаганди та агітації, директори Каховської ГЕС та хлібокомбінату, секретар парторганізації радгоспу «Таврія», головний інженер тресту «Каховсьільбуд», головний архітектор міста, доцент архітектури, художник – всього 15 осіб. 11 липня журі конкурсу розглянуло отримані результати, обравши кращий варіант проекту в'їзного знаку (його планувалося поставити перед в'їздом на греблю Каховської ГЕС); строк же конкурсу на створення герба було продовжено до 1 серпня – і 19 липня виконком затвердивши висновки журі, ухвалив відповідне рішення. 8 серпня виконком змінив склад журі, вивівши з нього Ю.В. Равича, головного архітектора міста, оскільки він був автором одного з конкурсних проектів. 6 вересня виконком затвердив обраний членами журі проект, як офіційний герб Нової Каховки¹.

Герб Нової Каховки являв собою: щит розділений зліва підвищеним скошенням, у верхньому помаранчевому полі будьонівка з червоною зіркою на ній, у нижньому синьому – гребля Каховської ГЕС та два хвилястих пояси під нею. Будьонівка мала позначати історію краю – місто було збудоване поруч з Каховським плацдармом 1921 р., фігура греблі вказувала на ГЕС, основу для виникнення міста, а дві хвилі символізували води Дніпра та Каховського водосховища («Каховського моря»). Кольори за описом не мали конкретного тлумачення, проте помаранчевий названий кольором вранішньої зорі (що може символізувати молодість міста)².

Нажаль нам не вдалося знайти оригінальне зображення прийнятого у 1967 р. герба Нової Каховки. Зображення, реконструйоване нами на основі офіційного опису, мало являти доволі лаконічний знак, не перевантажений деталями, що загалом відповідав правилам геральдики – спірним є лише використання помаранчевого кольору (див. рис. 1). Менше ніж через рік, 26 червня 1968 р., герб Нової Каховки був частково змінений та перезатверджений. Зміни відбулись в бік ускладнення композиції і збільшення кількості елементів: до будьонівки додано шаблю, а до греблі – шестерню та гроно винограду (див. рис. 2, рис. 3).

Найбільш результативним для міського герботворення у регіоні дослідження став 1967 р., який пройшов під знаком підготовки та святкування ювілею встановлення влади більшовиків (50-річчя Жовтневої революції). Протягом 1967 р. сім міст регіону прийняли свої нові герби: Ізмаїл (16 серпня), Нова Каховка (6 вересня), Запоріжжя (5 жовтня), Одеса (19 жовтня), Херсон (31 жовтня), Ялта (12 грудня) та Феодосія (14 грудня). Прикметно, що три обласних центри затвердили свої герби протягом жовтня, тобто буквально перед самим святкуванням ювілею. Зупинимось на цій групі гербів детальніше (окрім Нової Каховки, герб якої було розглянуто вище).

Новий герб Ізмаїлу (автор – Ф.Л. Константинов), затверджений 16 серпня 1967 р.³, попри цілком нове наповнення, композиційно був схожим до герба 1826 р. – зберігався поділ навкіс (проте не геральдично вправо, як в історичному гербі, а вліво) та кольори полів; гербові фігури використовувались цілком інші. Герб представляв собою щит розсічений навкіс вліво, у верхньому лівому червоному полі золоті серп і молот, у нижньому правому синьому полі золота фігура пам'ятника російському генералісимуму О.В. Суворову в Ізмаїлі (див. рис. 4). Щит завершується зверху у вигляді фортечних зубців, знизу – подібно до двозубого якоря. Серп і молот позначали приналежність міста до СРСР, фігура пам'ятника та фортечні зубці мали вказувати на минуле міста, як потужної фортеці, взятої російськими військами під орудою О.В. Суворова, що призвело до остаточного вигнання турок з Буджаку; якір же мав позначати специфіку міста, як важливого

¹ ДАХО, Ф. 3742, Оп. 1, Спр. 366, Арк. 20-зв., 33-зв., 38-зв., 43-зв.; ДАХО, Ф. 3742, Оп. 1, Спр. 363, Арк. 18.

² ДАХО, Ф. 3742, Оп. 1, Спр. 363, Арк. 93.

³ Герб Ізмаїла (1980, 3 лютого). *Звезда*, 16, 1.; Іщенко, Я. О. (2006) *Символіка та емблематика міських гербів України 1960-1980-х років ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 273.

морського порту та центру Дунайського пароплавства. Історичні кольори у гербі збереглися з тієї причини, що вони співпадали з колористикою прапора УРСР. У результаті, радянський міський знак спирався на мимовільне переосмислення ідей закладених ще у герб 1826 р. – про місто, приєднане збройною силою, яке має важливе значення у морських комунікаціях. У нових умовах ці ідеї було передано способом, загалом характерним для подальшого радянського герботворення – внесення до герба фігур конкретних історичних пам'яток та пам'ятників, а також використання державної або республіканської символіки на позначення приналежності міста. При цьому, попри достатню лаконічність, знак не можна вважати цілком відповідним правилам геральдики.

Прийнятий у 1967 р. герб Запоріжжя (автор – В. Старожук) мав повністю нове символічне наповнення та графічне вираження. Композиційно герб був оформлений як плакат (і в такій якості він справді мав би естетичний вигляд). Знак мав форму фігурного геральдичного щита з вирізами (сторони верхньої чверті щита мали ввігнуті всередину боки); у срібній главі покладені срібні ж фігури – бунчук, шабля і бандура; основне поле щита розсічене у співвідношенні 2:1 на червоне і синє (кольори прапора УРСР) та містить чорну шестерню, частину якої складає ківш, з якого ллється метал та обрис Дніпрогесу всередині; всю композицію супроводжує напис «Запоріжжя». Фігури глави мали позначати козацьке минуле Запорізького краю, а основного поля – машинобудування, металургію та енергетичну міць Запоріжжя (див. рис. 5)¹.

Загалом прийнятий знак не витримував критики щодо структури, розташування фігур та використання кольорів, порушуючи основні правила геральдики. Важко погодитись з думкою Я.О. Іщенко, що радянський герб Запоріжжя має певний віддалений зв'язок з історичним гербом². Офіційно прийнятий знак не виявляв жодних рис схожості – ні структурних, ні концептуальних, що могли б пов'язувати його з історичним гербом міста 1811 р.

Прикладом дійсного поєднання історичних традицій та нових радянських символів став герб Одеси (автор – Ю.О. Горюнов), прийнятий у 1967 р.³ Він являв собою пересічений щит, у верхньому золотому полі якого срібна фігура броненосця «Потьомкін» з червоним прапором та Золота Зірка Героя, у нижньому червоному полі – срібний якір-кішка (див. рис. 6). Фактично нижнє поле щита демонструвало історичний символ міста, а верхнє – вказувало на його місце у радянській історії. Одеса стала першим містом-героєм України, до герба якого була внесена ця висока відзнака, хоча практичне виконання виявилось композиційно невдалим та невідповідним правилам геральдики – нанесення золотої зірки у золоте поле зробило її малопомітною. Оригінальний опис герба був складений як для значка – з зазначенням матеріалів для виготовлення фігур та нанесення емалей, а також поділом щита планкою, яка була не фігурою, а саме лінією поділу; вигляд герба був відповідним. Вочевидь, основою для створення знаку Ю.О. Горюнов взяв зображення історичного герба Одеси на мості Коцебу (міст над Карантинною балкою в Одесі, збудований у 1891 р.). Останній має ідентичний вигляд (окрім фігур верхньої половини поля), пропорції сторін щита, які в даного зображення були дещо відмінні від класичних (висота непропорційно більша за ширину), облямівку та перетин поля щита тонкою планкою. Автор лише замінив фігуру двоголового павлівського орла на броненосець «Потьомкін» та Зірку Героя (див. рис. 7, рис. 8).

Прикметно, що автор герба міста Одеси – Ю.О. Горюнов – розробив проект можливого герба і для Одеської області (1968 р.), який включав у себе зображення прапора УРСР, стрічки ордену Леніна та срібні фігури колоса і шестерні у синьому полі. Непрямо це підтверджує поінформованість місцевого партійно-радянського керівництва щодо розробки «Положення про герби міст, областей» (у якому йшлося також про створення гербів областей) та початком процесу міського герботворення в УРСР. Сам згаданий герб області не був прийнятий і залишився лише у якості ескізу (зберігається в Одеському історико-краєзнавчому музеї) (див. рис. 9)⁴.

31 жовтня 1967 р. прийняв свій герб наступний південний обласний центр – Херсон (автор – Ю.П. Тарасов)⁵. Герб являв собою: червоне поле пересічене півколом фігурою шестерні, яка разом з якорем утворює синє коло, обидві фігури облямовані золотом, у середині кола – срібний

¹ ДАЗО, Ф. 75, Оп. 6, Спр. 249, Арк. 215-216.

² Іщенко, Я. О. (2006) *Символіка та емблематика міських гербів України 1960-1980-х років ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 108-109.

³ Герб города-героя Одессы (1967, 14 ноября). *Знамя коммунизма*; Герб міста-героя (1967, 15 листопада). *Чорноморська комуна*, 4.

⁴ ОІКМ. Фонди, Інв. № И-847: *Проект герба Одеської області, 1968 р.*

⁵ ДАХО. Ф. 731, Оп. 5, Спр. 121, Арк. 40, 81-83; Герб міста Херсона (1968, 3 січня). *Наддніпряньська правда*.

трищогловий вітрильник; зменшену главу щита утворює український орнамент (див. рис. 10). Тематично знак відображав переважно господарське значення міста – вітрильник вказував на зародження та розвиток суднобудування у місті, якір позначав важливе значення порту, а шестерня – загальний розвиток промисловості; кольори полів вказували на прапор УРСР. Цікавим елементом герба став орнамент, зображений у зменшеній главі щита – єдиний відомий приклад застосування орнаменту в радянських гербах міст Південної України. Попри те, що знак справді має достатньо лаконічний вигляд, його не можна вважати цілком відповідним правилам геральдики. Зауваження стосується в першу чергу використання фігур – шестерні та якоря, які одного кольору з нижнім полем щита і виділяються на ньому лише через золоту облямівку; також спірним є використання кольорів прапора республіки.

Останніми у 1967 р. прийняли свої герби Ялта та Феодосія¹. Обидва знаки представляли поєднання історичної та нової символіки. У гербі Ялти (автор – О.М. Мілашевич) таким чином поєдналися зображення гілок лавра та винограду (з герба 1844 р.) з сонцем, що сходить над синіми хвилями (див. рис. 11); у гербі Феодосії (автор – С.І. Малишев) – фігуру башти доповнили сонце над хвилями, якір та гроно винограду (див. рис. 12). Також герб Ялти мав непропорційної форми золоту облямівку основного поля, верхня, ширша частина якої вміщувала з'єднані червону зірку, серп і молот. У зображенні ялтинського герба на сувенірних значках, золота облямівка була відсутня, а червона зірка, серп і молот перетворювались на своєрідний клейнод (нашоломник) герба. Зображення сонця, що сходить над морськими хвилями, присутнє у гербах обох міст і фактично позначало рекреаційний характер кримського узбережжя, виділяючи його як окремий рекреаційний район (надалі зустрічатиметься і в радянських гербах інших кримських міст, розташованих на узбережжі Чорного моря – окрім Севастополя).

До кінця 1971 р. свої герби прийняли також Нова Каховка (26 червня 1968 р.), Севастополь (12 лютого 1969 р.), Каховка (7 жовтня 1970 р.) та два південних обласних центри – Миколаїв (2 березня 1969 р.) і Сімферополь (21 вересня 1971 р.). Для них також було характерно використання господарської, особливо промислової, та військової тематики; часткове використання історичних символів та пам'яток. Герби з цієї групи, окрім Севастополя, використовували у якості основних кольори прапора УРСР (у різних пропорціях).

Герб Каховки (див. рис. 13) вийшов подібним до герба Нової Каховки і за кольорами, і за фігурами (також будьонівка, шабля, шестерня). Тематично він відображав ті ж само ідеї – пам'ять про бої на Каховському плацдармі та розвиток господарства за радянської влади; промисловість відображали шестерня та спалах електрозварки, сільського господарства – колос, намагаючись таким чином у міському гербі просувати ідею єдності робітників та селян².

Герб Миколаєва, затверджений 2 березня 1969 р.³, містив у червоному полі з синьою основою фігури срібного вітрильника та шестерні; у главі щита вміщено золоті серп і молот, що разом з колористикою робило гербовий щит максимально подібним до прапора республіки (див. рис. 14). Символіка герба вказувала на суднобудування, як основу виникнення міста та одночасно провідну галузь промисловості протягом усієї історії його існування. Фігура корабля (вітрильника) поєднувала новий герб з історичним (1883 р.). При цьому суттєвою та характерною відмінністю радянського герба від історичного слугував характер самої фігури: у гербі 1883 р. корабель – узагальнений образ, стилізована галера на веслах, у гербі 1969 р. – вітрильник, що окрім суднобудування взагалі позначав також перший корабель, збудований на миколаївській верфі (фрегат «Святий Миколай», спущений на воду у 1790 р.).

Знак, затверджений для Сімферополя (21 вересня 1971 р.), символічно спирався на проект Г.О. Потьомкіна (бджоли) та радянську символіку (кольори прапора УРСР, серп і молот), хоча загалом композиція набула досить невизначеного вигляду (див. рис. 15). Герб являв собою у синьому полі п'ять золотих бджіл, які оточували червоне коло в центрі щита (з золотою датою заснування міста всередині); червона глава щита обтяжена золотими серпом і молотом. Коло у центрі щита, оточене бджолами композиційно утворювало квітку та мало вказувати на місто, як обласний центр

¹ Герб г. Феодосія (1968) *Советский Крым.*, 1, 1.; Герб Феодосії (1971, 22 ноября). *Смена*, 27, 1.; Іщенко, Я.О. (2006). *Символіка та емблематика міських гербів України 1960-1980-х років ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 367, 383.

² *ДАХО, Ф. 220, Оп. 5, Спр. 218*, Арк. 201-202; Жар, О. (1970, 27 жовтня) Герб легендарного міста. *Маяк*, 3.

³ Герб Николаєва (1969, 2 апреля). *Южная правда*, 78, 1.

квітучого краю; при цьому самі бджоли мали позначати історію міста та його назву (зв'язок з проектом Г.О. Потьомкіна)¹.

Серед гербів південного регіону, створених протягом 1968-1971 рр. особливо виділявся герб Севастополя, затверджений 12 лютого 1969 р.² Він являв собою щит, розсічений геральдично навкіс вправо, у верхньому срібному полі золота Зірка Героя з червоною колодкою, у нижній синій – срібна фігура пам'ятника затопленим кораблям у Севастополі; у нижньому лівому куті через лінію поділу покладено золоту лаврову гілку (див. рис. 16). Даний знак був цілковитим новотвором: не спираючись на історичний герб міста він не використовував також і кольорів прапора УРСР. Застосоване у ньому поєднання білого та синього відсилає нас до колористики прапору ВМФ СРСР, що певно мало свідчити про окремішність міста в устрої республіки, зокрема, як головної бази Чорноморського флоту. Символіка гербових фігур вказувала на події двох оборон Севастополя: пам'ятник затопленим кораблям позначав оборону міста під час Східної (Кримської) війни у 1854-1855 рр., медаль Золота Зірка – оборону під час Другої світової у 1941-1942 рр., лаврова гілка, яка накладається на обидва поля щита підкреслює славу військової історії міста. Попри лаконічність композиції та виразність закладених у знак ідей, він не відповідав правилам геральдики та повністю ігнорував історичну символіку міста.

У підсумку, після тривалого обговорення на республіканському рівні доцільності існування геральдики (серед науковців зокрема та у суспільстві загалом), протягом 1967-1971 рр., розпочалось реальне створення нових гербів для міст регіону. Процес від початку розвивався досить стихійно, не маючи ні затвердженої законодавчої, ні сформульованої наукової основ. На практиці це призвело до двох важливих наслідків: герби створювались без особливої системи (єдиним винятком можна вважати переважне використання у гербах кольорів прапору УРСР) та без дотримання правил геральдики; при цьому процес герботворення повністю перейшов до компетенції міст, зникло характерне для історичної геральдики регіону затвердження гербів виключно з санкції центральної влади (російської або румунської).

Використання синього та червоного кольорів у радянських гербах не регламентувалось офіційно, оскільки будь-які можливі норми щодо герботворення були відсутні. Тому можемо лише припустити, що щонайменше на початку радянського герботворення у регіоні, така колористика сприймалась як прийнятна та інтуїтивно зрозуміла норма – на позначення територіальної приналежності міста та його лояльності владі республіки. На нашу думку, такий погляд пояснюється тим, що знання про геральдику у суспільстві були недостатніми та фрагментованими; водночас державна ідеологія була спрямована на централізацію усіх процесів у суспільстві (а партійна дисципліна спиралася на демократичний централізм, який власне і цементував основи радянської системи влади), створюючи ґрунт для одноманітності символіки.

З загальної, достатньо одноманітної колористики створених знаків виділялись герби Одеси та Севастополя. Перший загалом спирався на історичний герб міста, зберігши поділ щита, кольори полів загалом та фігуру нижнього поля зокрема. В одеському гербі зміни торкнулись лише верхнього поля щита, у якому символіка Російської імперії (двоголовий «павлівський» орел) була замінена радянською (броненосець «Потьомкін» з червоним прапором та Знак Зірки Героя). Севастопольський герб, будучи цілковитим новотвором, виділявся серед інших гербів регіону використанням у якості основних кольорів білого та синього, а не червоного та синього, таким чином символічно підкреслюючи окремішність та винятковість міста у внутрішньому устрої УРСР. До прикладу, в іншій південній області, Херсонській, герб Нової Каховки затверджений спершу з колористикою, дещо відмінною від республіканського прапора (помаранчевий та синій, а не червоний та синій) менше ніж через рік (та після прийняття герба обласним центром) був виправлений та частково перероблений у відповідності до негласної, але виробленої на практиці норми.

За тематикою нові міські знаки відображали радянську історію (революційні події початку ХХ ст., Другої світової війни), загалом історію краю, господарство регіону (з наголосом на промисловості в одних областях, і на сільське господарство та рекреацію – в інших). Наголос на розвитку промисловості був зроблений у гербах міст Запорізької, Миколаївської та Херсонської областей, у кожному міському гербі яких одна з присутніх фігур – шестерня; у гербах міст Одеської та Кримської областей відобразилась тематика історії краю та його природи (а шестерні та промислова тематика повністю відсутні), при цьому використовувались елементи історичних гербів або їхніх проектів.

¹ Іщенко, Я. О. (2006) *Символіка та емблематика міських гербів України 1960-1980-х років ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 346.

² Об утверждени герба города Севастополя (1969, 16 февраля). *Слава Севастополя*, 34, 1.

Рис. 1. Реконструйоване зображення герба м. Нова Каховка зразка 1967 р.

Рис. 2. Зображення герба м. Нова Каховка зразка 1968 р.

Рис. 3. Герб м. Нова Каховка зразка 1968 р.

Рис. 4. Герб м. Ізмаїл зразка 1967 р.

Рис. 5. Герб м. Запоріжжя зразка 1967 р.

Рис. 6. Герб м. Одеса зразка 1967 р.

Рис. 7. Зображення герба м. Одеса зразка 1967 р.

Рис. 8. Зображення історичного герба м. Одеса на мості Коцебу

Рис. 9. Ескіз герба Одеської області зразка 1968 р.

Рис. 10. Герб м. Херсон зразка 1967 р.

Рис. 11. Герб м. Ялта зразка 1967 р.

Рис. 12. Герб м. Феодосія зразка 1967 р.

Рис. 13. Герб м. Каховка зразка 1970 р.

Рис. 14. Герб м. Миколаїв зразка 1969 р.

Рис. 15. Герб м. Сімферополь зразка 1971 р.

Рис. 16. Герб м. Севастополь зразка 1969 р.

References:

1. Derzhavnyi Arkhiv Khersonskoi oblasti [State Archive of Kherson region]. *f. 220, op.5, spr 218*. [in Russian].
2. Derzhavnyi Arkhiv Khersonskoi oblasti [State Archive of Kherson region]. *f. 3742, op. 1, spr. 363*. [in Russian].
3. Derzhavnyi Arkhiv Khersonskoi oblasti [State Archive of Kherson region]. *f. 3742, op.1, spr. 363*. [in Russian].
4. Derzhavnyi Arkhiv Khersonskoi oblasti [State Archive of Kherson region]. *f. 3742, op.1, spr. 366*. [in Russian].
5. Derzhavnyi Arkhiv Khersonskoi oblasti [State Archive of Kherson region]. *f. 731, op. 5, spr. 121*. [in Russian].
6. Derzhavnyi Arkhiv Zaporizkoi oblasti [State Archive of Zaporizhzhia region]. *f. 75, op. 6, spr. 249*. [in Russian].
7. Gerb Feodosii [Coat of armes of Feodosiia] (1971). *Smena* [The Change], *November 22, 27*. [in Russian].
8. Gerb goroda Feodosija [Coat of armes of the city of Feodosia] (1968). *Sovetskij Krym* [Soviet Crimea], *1*. [in Russian].
9. Gerb goroda-geroja Odessy [Coat of armes of the city-hero of Odesa] (1967). *Znamja kommunizma* [Flag of the communism]. *November 14*. [in Russian].
10. Gerb Izmaila [Coat of armes of Izmail] (1980). *Zvezda* [The Star]. *February 3*, 16. [in Russian].
11. Gerb Nikolaeva [Coat of armes of Mykolaiv] (1969). *Juzhnaja pravda* [Southern Pravda]. *April 2*, 78. [in Russian].
12. Grechylo, A. (1996) Dokumenty pro skladannia eskiziv herbiv mist Ukrainskoi RSR u povoiennyi chas [Documents on drawing up drafts of coats of arms of cities of the Ukrainian SSR in the postwar period]. *Ukraina v mynulomu* [Ukraine in the past], 9. [in Ukrainian].
13. Grechylo, A. B. (1998) *Ukrainska miska heraldyka* [Ukrainian municipal heraldry]. Kyiv-Lviv: Ukrainske heraldychnе tovarystvo. [in Ukrainian].
14. Herb mista Khersona [Coat of arms of Kherson] (1968). *Naddnyprianska pravda* [Dnieper-Ukraine Pravda]. *January 3*. [in Ukrainian].
15. Herb mista-heroia [Coat of armes of the city-hero] (1967). *Chornomorska komuna* [The Black Sea commune]. *November 15*. [in Ukrainian].
16. Ishchenko, Ya. (1998) Porivnialnyi analiz znakovykh system istorychnykh miskykh herbiv ta herbiv radianskoj doby (na prykladi emblem mist Odeskoi, Mykolaivskoi, Khersonskoi, Kirovohradskoi ta Zaporizkoi oblasti) [Comparative analysis of sign systems of historical city coats of arms and coats of arms of the Soviet era (on the example of emblems of cities of Odessa, Nikolaev, Kherson, Kirovograd and Zaporozhye regions)]. *Pivdenna Ukraina: problemy istorychnykh doslidzhen. Zbirka nauk. prats.* [Southern Ukraine: problems of historical studies. Collection of scientific studies], *II*. [in Ukrainian].
17. Ishchenko, Ya. (2000) Vykorystannia istorichnoi heraldychnoi spadshchyny v herbakh radianskoj doby [The use of historical heraldic heritage in the coats of arms of the Soviet era]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini* [Historiographical studies in Ukraine], *10*. [in Ukrainian].
18. Ishchenko, Ya. O. (2002) Vykorystannia viiskovoi symvoliky u herbakh ukrainskykh mist 60-80-kh rokiv XX st. [The use of military symbols in the coats of arms of Ukrainian cities on the 60-80s of the XX century]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. [Manuscript and book heritage of Ukraine], 7. [in Ukrainian].
19. Ishchenko, Ya. O. (2003) Nerealizovani heraldychni proekty 1960-kh rr. [Unrealized heraldic projects of the 1960s]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical Journal], 6. [in Ukrainian].
20. Ishchenko Ya.O. (2004) Fakh avtoriv miskykh herbiv Ukrainy 60-kh-80-kh rr. XX st. [Specialty of the authors of the city coats of arms of Ukraine of the 60's – 80's of the XX century]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*. [Auxiliary historical disciplines: questions of theory and methodology], *11, 1*. [in Ukrainian].
21. Ishchenko Ya.O. (2006) *Symvolika ta emblematyka miskykh herbiv Ukrainy 1960 – 1980-kh rokiv XX st.: istoriko-dzhereloznavche doslidzhennia* [Symbols and emblems of city coats of arms of Ukraine 1960's-1980's of the XX century: historical and source study]. Unpublished thesis (PhD in history), National Academy of Sciences of Ukraine: Institute of history of Ukraine. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Ob utverzhdenii gerba goroda Sevastopolja [About confirmation of the coat of arms of the city of Sevastopol] (1969). *Slava Sevastopolja*. [Glory of Sevastopol]. *February 16, 34*. [in Russian].
23. Odeskyi Istoryko-kraieznavchyi musei (1968). [Odesa historical and local lore museum (1968)]. *Proekt herba Odeskoi oblasti*, [Draft of coat of arms of Odesa region]. *Funds, Inventory number II-847*. [in Russian].
24. Rumiantseva, V. V. (1987) *Istoriia, karbovana v herbakh* [History, embossed in the coat of arms]. Kyiv: Znannia of UkrSSR. [in Ukrainian].
25. Savchuk, Yu. (1995) Neopublikovanyi rukopys "Ocherki istoriji gorodskoj geraldiki na Ukraine" ta yoho mistse v istoriografichnii spadshchyni [Unpublished manuscript "Essays on the history of urban heraldry in Ukraine" and its place in the historiographical heritage]. *Piata naukova heraldychna konferentsiia: zbirnyk tez povidomlen ta dopovidei* [Proceeding of the Fifth Scientific Heraldic Conference], Lviv. [in Ukrainian].
26. Yashchuk, A. V. (2015) Miska heraldyka radianskoj Ukrainy u proektakh Upravlinnia u spravakh arkhitektury 1946-1947 rr. (za materialamy TsDAVO Ukrainy) [Municipal heraldry of Soviet Ukraine in projects of Office for architecture in 1946-1947 (based on Central State Archive of Supreme Authorities and Governments of Ukraine)]. *Hilea: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats* [Gilea: scientific bulletin], *102 (11)*. [in Ukrainian].
27. Zhar, O. (1970) Herb lehendarnoho mista [Coat of arms of legendary city]. *Maiak* [The Lighthouse], *October 27*. [in Ukrainian].